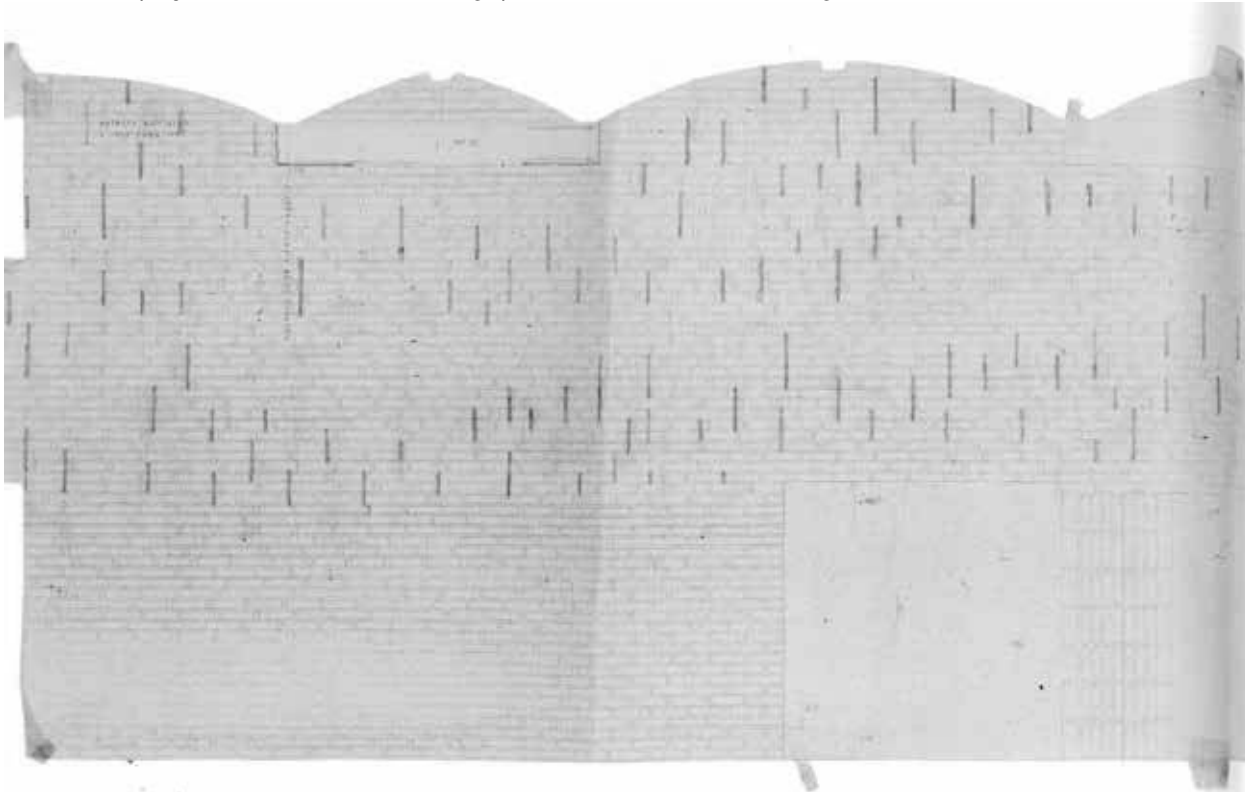


Tekenen is bouwen

Een fragiel stuk geel papier, gedeeltelijk verkleurd. In grijs potlood en met enorme precisie is een bakstenen muur met de hand getekend. Het repetitieve gebaar van de tekening, steen voor steen, wordt meteen duidelijk. Het horizontale ritme wordt herhaaldelijk doorbroken door verticale lijnen. Hier wordt een ander, zachter potlood gebruikt. Als de noten op een muziekpartituur dansen de verticalen op het oppervlak van de gevel. Bij nader inzien blijken in de tekening negen openingen uitgespaard. Nu eens horizontaal en lang, dan weer vierkant en groot of klein, suggereren de uitsparingen ramen en een deur. Het papier lijkt uitgesneden om de formele uitdrukking van de gevel te visualiseren. Zes bogen met kleine inkepingen in de bovenste delen duiden op gewelfde daken en ingelegde draagbalken. De tekening verwordt hier architectuur.

De potloodtekening toont het interieur van de zuidelijke muur van het schip van de Sint-Pieterskerk in Klippan, Zweden (1960-1963). Ontworpen en gerealiseerd door de Zweedse architect Sigurd Lewerentz (1885-1975) die de kerk ontwierp aan het einde van zijn leven. Het is zonder twijfel een van zijn meesterwerken. De tekening is niet door Lewerentz zelf gemaakt, maar vermoedelijk door Michel Papadopoulos, Lewerentz' assistent in de vroege jaren 1960, en grotendeels verantwoordelijk voor het realiseren van het project. Het conventionele begrip van de architectuurtekening



Sigurd Lewerentz, Internal elevation of the western wall of St Peter's Church, Klippan (1960-1963).

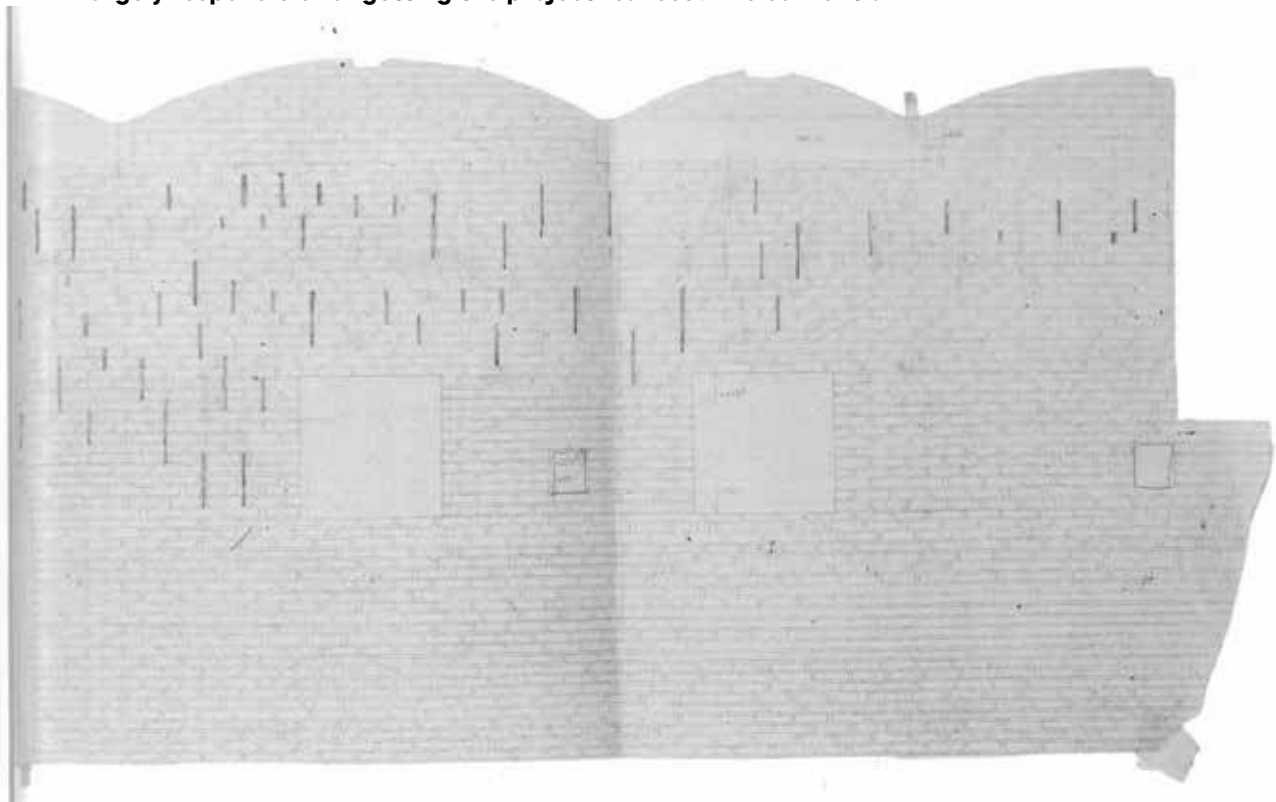
Drawing undated and unsigned/ aanzicht van het interieur van de westelijke muur van de Sint-Pieterskerk, Klippan (1960-1963).

Tekening noch gedateerd, noch gesigneerd

Drawing Is Building

A fragile piece of yellow paper, partially discoloured. In grey pencil and with enormous precision, a brick wall has been drawn by hand. The repetitive gesture of the drawing, brick by brick, is immediately apparent. Its horizontal rhythm is interrupted on numerous occasions by vertical lines. Here, a different, softer pencil is used. Like the notes in a music partition, the verticals dance on the façade's surface. Blank in the drawing, nine openings become discernible upon closer inspection. Horizontal and long or squarish large and small, they delineate windows and a door. The paper seems to have been cut to present the formal expression of the building's façade. Six arches with small imbrications in their upper parts indicate vaulted roofs and incrustated loadbearing beams, translating the drawing into architecture. The pencil drawing shows the interior view of the south wall of the nave of the church of St Peter in Klippan, Sweden (1960-1963). Designed and realised by Swedish architect Sigurd Lewerentz (1885-1975) towards the end of his life, the church is without doubt one of his masterpieces.

The drawing was not made by Lewerentz himself, but possibly by Michel Papadopoulos, Lewerentz's assistant in the early 1960s and largely responsible for getting the project realised. The convention-



als een representatie van een toekomstig, compleet gebouw lijkt niet toereikend om te onderzoeken hoe het medium van potlood en papier is gebruikt. De tekening stelt niet de afgewerkte muur voor, ze schrijft niet voor, maar stelt een hypothetische muur voor, die vergelijkbaar is met het bouwproces. De potloodstrepen onthullen in de eerste plaats de materiële aard van het project. Ze getuigen van het gereduceerde palet aan materialen, dat Lewerentz zou gebruiken: baksteen, glas, staal en hout; nederige, gewone materialen, die binnen Lewerentz' project buitengewoon zouden worden. Er wordt geen enkele baksteen versneden, maar eerder worden verschillende maten baksteen toegestaan. Voegen variëren. De tekening illustreert de gedetailleerde studie naar de relatie tussen mortel en baksteen: terwijl de horizontale voegen identiek blijven, variëren de verticale voegen om kleine verschillen op te vangen. Bakstenen en voegen worden niet gezien als een materiaal om mee te bouwen, maar als onderdelen van het ontwerp zelf. De tekening stelt een ensemble voor waarbij mortel en baksteen één conglomeraat vormen in plaats van een afzonderlijk gestapeld metselwerk. Voor Lewerentz is tekenen bouwen. 'De tekening stelt geen baksteenpatroon voor, maar imiteert het maken van de muur alsof de architect elke baksteen afzonderlijk door de tekening heen langs de lijn van een metselaar zou leggen.'¹

De tekening toont ook de positie van alle buitenelementen. De glaspanelen, de houten deuren en de stalen verbindingen zijn losgekoppeld van het bijbehorend metselwerk. Ze zijn nodig om openingen te bedekken, een dak te plaatsen, de bezoekers binnen te laten – maar respecteren de autonomie van de muur. Lewerentz stond erom bekend dat hij veel tijd doorbracht op de bouwplaats. Een handvol schetsen getuigt van de gesprekken die hij voerde over tegelpatronen, baksteenroosters, raamdetails, met ambachtslieden en bouwvakkers op de werf. Het tekenproces wordt instrumenteel in de dialoog tussen architect en ambachtsman.

Tot slot laat de tekening zien hoe Lewerentz het liturgisch programma interpreteert. Zijn architectuur maakt zich los van de conventies van de westerse sacrale architectuur en verwerpt de iconografie als basis voor architectonische vorm. In ruil daarvoor verkende hij het potentieel van het materiaal en reduceerde hij vormelijke elementen tot een minimum, om een fysieke aanwezigheid van ruimte, licht en materiaal centraal te stellen. Een architectuur die zou passen bij het programma: een architectuur van stilte.

1

Jonathan Foote, 'Ritning som byggande: Lewerentz och ritningarna till S:t Petri', in: Matthew Hall (red.), *S:t Petri 50 år: kontext, fragment, och influenser* (Stockholm: Arkitektur-och designcentrum Sverige), 79.

al understanding of the architect's drawing as a representation of a future, complete building is not adequate for exploring how the medium of pencil and paper was used. The drawing does not represent the finished wall, it does not prescribe but proposes a hypothetical wall drawn similar to its construction process. The pencil strokes reveal first and foremost the material nature of the project. They testify to the reduced pallet of materials Lewerentz would use: brick, glass, steel and wood; humble materials, that would become, within Lewerentz's project, extraordinary. No brick is cut. Various sizes of brick are used. Flush mortar joints vary. Rather than distinct stacked masonry, the drawing proposes an ensemble where mortar and brick become one conglomerate. Bricks and joints are not seen as a material to build with, but as components of the design itself. The drawing shows the detailed study of mortar and brick relationships: while the horizontal joints are identical, the vertical ones vary in order to accommodate small differences. For Lewerentz, drawing is building. 'The drawing does not represent a brick pattern but rather re-enacts the making of the wall as if the architect would lay each brick individually through the drawing along a mason's line.'¹

The drawing also shows the position of all of the outer elements. The glass panels, timber doors and steel joints are disengaged from their associated masonry. They are needed to cover openings, to propose a roof, to enable visitors to enter – but respect the wall's autonomy. Lewerentz was known to spend a lot of time on the construction site. A handful of sketches testify to the conversations Lewerentz had about tile patterns, brick coursing and window details with craftsmen and builders on the site. The drawing process becomes instrumental in the dialogue between architect and craftsman. Finally, the drawing reveals Lewerentz's take on the liturgic programme. His architecture disengaged with the conventions of Western sacred architecture and rejected iconography as a basis for architectural form. In return, he explored the potential of the material and the reduction of formal means in order to propose a physical presence of space, light and material. An architecture that would fit the programme: an architecture of silence.

1

Jonathan Foote, 'Ritning som byggande: Lewerentz och ritningarna till S:t Petri', in: Matthew Hall (ed.), *S:t Petri 50 år: kontext, fragment, och influenser* (Stockholm: Arkitektur- och designcentrum Sverige, 2016), 79.